

Ένα εθνικό ιερό των Φωκίων με μακρά ιστορία

ΚΑΛΑΠΟΔΙ

Katja Sporn

Αρχαιολόγος, Διευθύντρια DAI Αθηνών

01

Χάρτης του George Wheler, 1798.

02

Βορειοανατολικό κτήριο με υλικό σε δεύτερη χρήση («Sprolienbau») (D-DAI-ATH-2021-00015, επεξεργασία: S. Biernath).

Η ανασκαφέας παρουσιάζει ένα πολύ παλιό και σεβάσμιο ιερό, μοναδικό από πολλές απόψεις. Η μακρά ζωή του εκτείνεται από τον 14ο αιώνα π.Χ. έως τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο και περιλαμβάνει μια ασυνήθιστη λατρευτική εγκατάσταση της Μυκηναϊκής περιόδου. Το ιερό, που βρίσκεται στην ίδια περιοχή με το μαντείο των Δελφών αλλά στο αντίθετο άκρο, ανήκε άραγε στην Άρτεμη της Υάμπολης ή στον Απόλλωνα των Αβών;

01

ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ, ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΦΘΙΩΤΙΔΑ, εκεί όπου στην αρχαιότητα η Φωκίδα συνόρευε με την ανατολική Λοκρίδα και τη Βοιωτία, υπάρχει, ανατολικά του σύγχρονου χωριού Καλαπόδι, ένα ιερό που συγκαταλέγεται στα πιο σεβάσματα και σημαντικά ιερά της αρχαίας Φωκίδας. Το ιερό βρισκόταν επομένως στην ίδια περιοχή με το περίφημο πανελλήνιο μαντείο του Απόλλωνα των Δελφών, αλλά στο αντίθετο άκρο, και είναι πιθανό να ήταν και αυτό μαντείο του Απόλλωνα. Θα επανέλθουμε στο ζήτημα της ονομασίας αλλά και του ρόλου του ιερού. Αρχικά θα ασχοληθούμε με την ιστορία της έρευνας στη θέση αυτή.

Ξεκινώντας από τον ύστερο 17ο αιώνα, διάφοροι περιηγητές αναφέρουν ερείπια ναού ανατολικά του χωριού (G. Wheler το 1689, εδώ εικ. 1, W. Gell το 1819, W.M. Leake το 1835). Οι πρώτες ανασκαφές έγιναν το 1906 από τον Γ. Σωτηριάδη, ο οποίος παραθέτει αρκετά κτήρια, ναούς ή στοές αλλά δεν δημοσίευσε τις έρευνές του¹. Συστηματικές ανασκαφές διενεργήθηκαν πάλι στο ιερό μόλις στο β' μισό του 20ού αιώνα υπό τη διεύθυνση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (DAI) και διαρκούν έως σήμερα.

Αφορμή για την επανέναρξη των εργασιών αποτέλεσαν τα όστρακα που βρήκε το 1972 ο Rainer Felsch στον αγρό με τα ορατά θεμέλια του ρωμαϊκού ναού. Αυτά τα θραύσματα κεραμικής χρονολογούνταν από τη Μεσοελλαδική περίοδο και έπειτα, και υπήρχε η προσδοκία ότι θα παρείχαν πληροφορίες για το πολυσυζητημένο ερώτημα της συνέχειας της λατρείας από τη Μυκηναϊκή περίοδο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ακολούθως ο Felsch διεξήγαγε συστηματικές ανασκα-

φές από το 1973 έως το 1982. Σε δοκιμαστικές τομές μεγάλου μήκους έφερε στο φως αρχικά τα υπολείμματα του κλασικού δωρικού ναού από πωρόλιθο, ο οποίος αργότερα θα γινόταν γνωστός ως «βόρειος ναός». Πολυάριθμα αρχαϊκά, αλλά και παλαιότερα, ευρήματα υποδείκνυν την ύπαρξη προγενέστερων κτισμάτων και λατρευτικών δραστηριοτήτων που έφταναν έως τη Γεωμετρική εποχή. Ο Felsch εντόπισε και τον νότιο ναό και παρατήρησε εκεί όστρακα που χρονολογούνται έως τη Μυκηναϊκή περίοδο (εικ. 4). Ως προς την ταύτιση του ιερού, κατά τη γνώμη του υπήρχαν μόνο δύο υποψηφιότητες: επρόκειτο είτε για το ιερό της Άρτεμις της Υάμπολης ή για το ιερό του Απόλλωνα των Αβών. Ο Felsch προέκρινε την πρώτη επιλογή².

Η αναζήτηση του μυκηναϊκού λατρευτικού κέντρου συνεχίστηκε 20 και πλέον χρόνια αργότερα από τον Wolf-Dietrich Niemeier, ο οποίος από το 2004 έως το 2013 ανέσκαψε πλήρως το εσωτερικό του νότιου ναού. Έως το τέλος αυτών των ανασκαφών είχαν διαπιστωθεί συνολικά 13 αρχιτεκτονικές φάσεις στο ιερό από την ΥΕΙΙΑ έως τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως στα δύο παράλληλα ναϊκά συγκροτήματά³. Καθώς ορισμένες επιγραφές που βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση γύρω από τους ναούς αναφέρονταν στην πόλη Άβαι και επειδή οι αποσπασματικά σωζόμενες εγχάρακτες επιγραφές (graffiti) σε αγγεία φέρουν συνδυασμούς γραμμάτων που παραπέμπουν μάλλον στον Απόλλωνα, ο Niemeier πρότεινε την ταύτιση του ιερού με εκείνο των Αβών, ένα από τα σημαντικότερα φωκικά ιερά (βλ. παρακάτω).

Από το 2014 το κέντρο βάρους των ερευνών υπό τη διεύθυνση της γράφουσας μετατοπίστηκε από τους δύο ναούς στο σύνολο του ιερού (εικ. 9). Επίσης ενισχύθηκαν οι εργασίες για την υλοποίηση μέτρων προστασίας των μνημείων (βλ. το άρθρο του Θ. Μπιλή στο παρόν αφιέρωμα). Πριν αναφερθούμε σε αυτές τις πρόσφατες εργασίες, είναι σκόπιμο να συνοψίσουμε τα στοιχεία σχετικά με τη σημασία του ιερού. Τα ανασκαφικά σύνολα και ευρήματα που αποκαλύφθηκαν εκεί είναι εντυπωσιακά και έχουν προσελκύσει μεγάλο ενδιαφέρον. Με βάση την έως τώρα ανασκαφή, η ιδιαίτερη σημασία του ιερού, στην οποία έχουν συχνά αναφερθεί τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, εκδηλώνεται κυρίως στα παρακάτω έξι σημεία:

1. Την πολύ μακρά διάρκεια των τουλάχιστον 13 αρχιτεκτονικών φάσεων στο ιερό: το αργότερο από την ΥΕΙΙΑ, δηλαδή τον 14ο αιώνα π.Χ., έως τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο, ενώ μεμονωμένα ευρήματα ανάγονται έως και τον 17ο αιώνα π.Χ. Κατά τις νεότερες έρευνες έγινε εφικτή η διάκριση ακόμη περισσότερων αρχιτεκτονικών φάσεων, που φτάνουν τουλάχιστον έως το β' μισό του 4ου αιώνα μ.Χ. Ευρήματα από προσχωσιγενή στρώματα χρονολογούνται έως τον 50/60 αιώνα μ.Χ., ενδεχομένως μάλιστα στον 7ο αιώνα μ.Χ.

2. Την ύπαρξη ενός ιερού της Μυκηνναϊκής περιόδου, η οποία διακρίνεται συνήθως για μικρά ανακτορικά ιερά ή λατρευτικά σπήλαια. Εδώ όμως τα αρχιτεκτονήματα της μυκηνναϊκής φάσης έχουν διαστάσεις που ξεπερνούν τα 12x5 μ. Τα ευρήματα τεκμηριώνουν τις ανταλλαγές μεταξύ των ελίτ (εικ. 3): έχει βρεθεί μεγάλη ποσότητα κεραμικής συμποσιακού χαρακτήρα, κυρίως σκύφοι αλλά και κρατήρες. Ο ξεχωριστός

χαρακτήρας αποδεικνύεται και από την εύρεση περίπου 30 σφραγιδόλιθων (εικ. 6), μιας κατηγορίας ευρημάτων που είναι διαδεδομένη μόνο σε τάφους, ανάκτορα ή ιερά. Μερικοί σφραγιδόλιθοι μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήριο της Μεδεώνος στον Κορινθιακό κόλπο, άλλοι ανήκουν σε τύπους που γνώρισαν διάδοση έως τη Θεσσαλία, γεγονός που υποδεικνύει τη μεγάλη ακτίνα των επαφών στην κεντρική Ελλάδα. Ο λατρευτικός χαρακτήρας της εγκατάστασης κατά τη Μυκηνναϊκή περίοδο τεκμηριώνεται από την ύπαρξη εκεί τροχίλων πύλων ειδωλίων τα οποία απεικονίζουν π.χ. μια γυναικεία μορφή αλλά και ζώα, και τα οποία, σε αντίθεση με τα μικρά χειροποίητα μυκηνναϊκά ειδώλια, συναντώνται μόνο σε ιερά. Τα παραπάνω ενισχύονται από το θραύσμα ενός κέρνου που βρέθηκε μόλις το 2018, δηλαδή ενός τελετουργικού αγγείου με επιθέματα διαφορετικών μορφών – ένα εκ των οποίων αποτελεί ένα πτηνό (εικ. 5). Τέτοιοι κέρνοι κατάγονταν αρχικά από την Εγγύς Ανατολή, όπου απαντούν σε μεγάλους αριθμούς, ενώ στην κεντρική Ελλάδα ήταν έως τώρα άγνωστοι.

3. Το Καλαπόδι έχει καταστεί στο μεταξύ μία από τις σημαντικότερες θέσεις για την αρχιτεκτονική εξέλιξη πρώιμων φάσεων ιερών, καθώς και, ειδικότερα, για την εξέλιξη της δωρικής λίθινης αρχιτεκτονικής⁴.

4. Το Καλαπόδι είναι μία από τις λιγοστές θέσεις – μία άλλη είναι το ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια – όπου έχουν βρεθεί τοιχογραφίες ενός αρχαϊκού ναού. Η ζωφόρος με τους πολεμιστές (εικ. 7), που ανασυντέθηκε με προσοχή και συμπληρώθηκε σχεδιαστικά από την Barbara Niemeier, ανάγεται περίπου στο 640 π.Χ. και μπορεί να συγκριθεί με το αγγείο Chigi.

04

05

06

03
Μυκηνναϊκή κεραμική
εικονιστικού ρυθμού από το
Καλαπόδι (D-DAI-
ATH-2021-00007,
ανασύνθεση: B. και W.-D.
Niemeier, ψηφιοποίηση: H.
Birk).

04
Αεροφωτογραφία της
ανασκαφής στο Καλαπόδι
κατά την ανασκαφή του
R.C.S. Felsch (D-DAI-
ATH-2021-00009).

05
Θραύσμα κέρνου με επίθεμα
πτηνού, εύρημα του 2018
(D-DAI-ATH-2018-07469).

06
Σφραγιδόλιθοι από το
Καλαπόδι (D-DAI-
ATH-2021-00003, D-DAI-
ATH-2021-00004, D-DAI-
ATH-2021-00005, σχέδιο:
O. Bruderer, επεξεργασία:
H. Birk).

07

08

09

07

Ζωφόρος με πολεμιστές
(D-DAI-ATH-2021-00006,
ανασύνθεση: B. Niemeier,
ψηφιοποίηση: H. Birk).

08

Προσωρινός βωμός στον
βόρειο ναό (D-DAI-
ATH-2021-00011, φωτ.:
R.C.S. Felsch).

09

Αεροφωτογραφία του χώρου
της ανασκαφής (D-DAI-
ATH-2020-1555, φωτ.:
S. Biernath).

5. Το ιερό στο Καλαπόδι είναι εξαιρετικά σημαντικό επειδή, σε σύγκριση με τα μεγάλα ιερά της Ελλάδας, η ανασκαφή εδώ ξεκίνησε αργά και στο πλαίσιο της πραγματοποιήθηκαν αρχαιοβοτανικές, αρχαιοζωολογικές και μικρομορφολογικές αναλύσεις, που απέδωσαν πολυάριθμες ενδείξεις για τις τελετουργίες. Με βάση τα στοιχεία αυτά μπορούν να διερευνηθούν και οι διαδικασίες που ακολουθούνταν κατά τις θυσίες και τις αποθέσεις. Μία από τις τελετουργικές ιδιαιτερότητες έγκειται στην ύπαρξη πολλών προσωρινών ιερών (εικ. 8) που πιστοποιούν ότι, παρά τις συνεχώς επαναλαμβανόμενες καταστροφές, ήταν πολύ σημαντικό να διατηρείται συνεχώς ζωντανή —έστω και σε πολύ απλό επίπεδο— η λατρεία. Αυτό έχει μεγάλη σημασία στο πλαίσιο της συζήτησης σχετικά με τα στοιχεία που απαιτούνται κατ' ελάχιστον για την αναγνώριση της ύπαρξης λατρείας σε έναν τόπο.

6. Ιδιαίτερος εντυπωσιακό υπήρξε, το 2008–2009, το εύρημα του δυτικού αετώματος του αρχαϊκού νότιου ναού στη θέση πτώσης του, έτσι όπως είχε αφαιρεθεί μετά την καταστροφή του το 480 π.Χ. κατά την εκστρατεία του Ξέρξη εναντίον της Αθήνας (εικ. 11).

Αφετηρία για τις νεότερες έρευνες από το 2014 και εξής αποτέλεσαν τα παρακάτω ερωτήματα: Εάν το Καλαπόδι ήταν όντως το ιερό του Απόλλωνα των Αβών, όπως αποδέχτηκε η νεότερη έρευνα συμφωνώντας με τον Niemeier, τότε πού βρίσκονταν οι Άβες; Και τι ήταν οι Άβες; Μία πόλη, ένας οικισμός ή ένα τοπωνύμιο του ιερού; Ποια ήταν η χωρική σχέση των ναών με αυτόν τον τόπο; Και πώς διαρθρώνονταν ο ιερός και ο κοσμικός χώρος στο ιερό; Από την εξέταση των φιλολογικών πηγών προκύπτουν τα εξής⁵: το ιερό του Απόλλωνα των Αβών συνδεόταν στενά με το τοπωνύμιο «Άβαι», όπως και στην περίπτωση των Δελφών, όπου το τοπωνύμιο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως συνώνυμο για το ιερό. Έτσι, ο Ηρόδοτος γράφει σε ένα διάσημο χωρίο (*Ιστορίαι* 8.27) ότι, μετά τη νίκη επί των Θεσσαλών, οι μισές από τις λαφυραγωγημένες ασπίδες αφιερώθηκαν στους Δελφούς και οι άλλες μισές στις Άβες. Σημειώνεται επίσης ότι μία πόλη «Άβαι» ονομάζεται στις πηγές μόλις κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο ενώ, αντίθετα, στις πρωιμότερες πηγές γίνεται αναφορά είτε στον Απόλλωνα των Αβών είτε —σε μία ελληνιστική πηγή— στο Κοινό των Αβαιών. Από τότε λοιπόν υπήρχε η πόλη και πού βρίσκεται; Εκτός των παραπάνω, εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τις περισσότερες γνωστές την Ελληνιστική/Ρωμαϊκή περίοδο πόλεις των Φωκίων που διακρίνονται για τα επιβλητικά τείχη τους, τα οποία κατά κανόνα ανάγονται έως τουλάχιστον τον 4ο αιώνα π.Χ., στο Καλαπόδι δεν είναι γνωστός ούτε ένας λίθος που θα μπορούσε να ανήκει σε κάποιο τείχος.

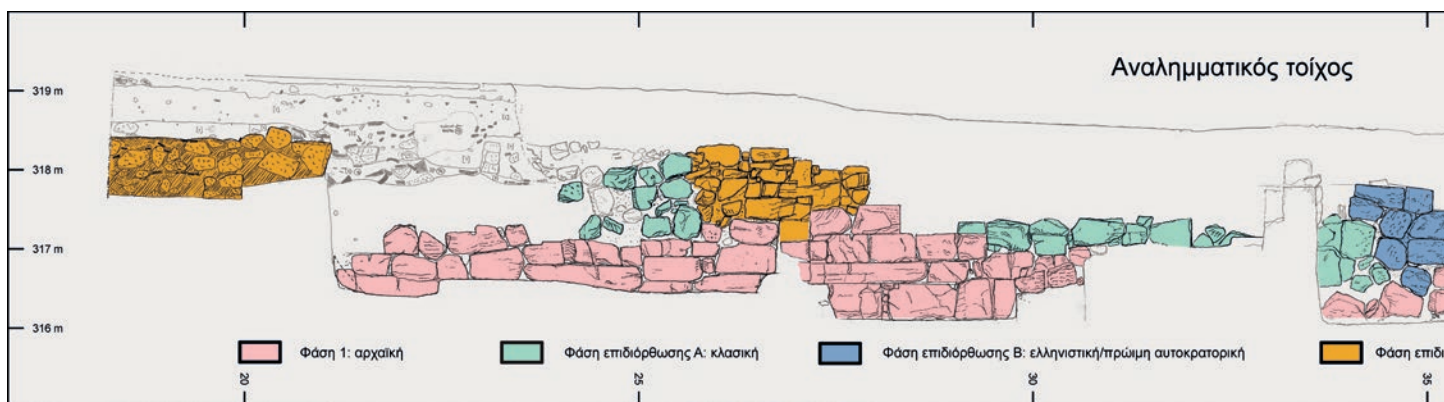
Έτσι άρχισε το πρόγραμμα «Έρευνες σχετικά με την έκταση, τη διαρρύθμιση και τις υποδομές στο ιερό του Καλαποδίου»⁶. Ξεκίνησε το 2014 με μία συνεργασία με το Τμήμα Γεωφυσικής στο Ινστιτούτο Γεωεπιστημών του Πανεπιστημίου του Κιέλου (W. Rabbel / H. Stümpel) που στόχευε στη διερεύνηση, με γεωφυσικές μεθόδους, της περιοχής γύρω από τους δύο ναούς. Το Καλαπόδι υπήρξε, μάλιστα, μία από τις πρώτες θέσεις στην Ελλάδα όπου διενεργήθηκαν γεωμαγνητικές διασκοπήσεις, ήδη το 1976–1977 από τον Helmut Becker από το Μόναχο⁷. Οι ανωμαλίες στις μετρήσεις ερμηνεύθηκαν τότε

ως υπολείμματα κλιβάνων αλλά και ενός πρόπυλου, ενός θεάτρου και του χτιστού περιβόλου του ιερού. Το 2014 ερευνήθηκε αρχικά γεωμαγνητικώς μία έκταση 72 στρεμμάτων και έως την ολοκλήρωση των γεωηλεκτρικών μετρήσεων το 2017 (εικ. 16) είχε επιπλέον ερευνηθεί έκταση 26,5 στρεμμάτων με τη μέθοδο της 3D γεωηλεκτρικής μεθόδου πυκνής διάταξης.

Τα νέα αποτελέσματα παρέχουν ενδείξεις για την ύπαρξη ενός οικισμού σε άμεση γειτνίαση με τους ναούς. Οι ανωμαλίες των γεωηλεκτρικών διασκοπήσεων που παραπέμπουν σε οικίες εμφανίζονται σε μικρό βάθος, κοντά στην επιφάνεια, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο οικισμός ίσως δημιουργήθηκε αρκετά αργά. Παρατηρήθηκε ένα γραμμικό σύστημα δρόμων, ιδίως δυτικά της περιοχής των ναών (εικ. 16, κόκκινες τελείες). Ακόμη δυτικότερα ένας άλλος δρόμος ίσως καταφορίζει την πλαγιά και συναντά τον δρόμο που οδηγούσε στο ιερό. Βαίνει προς μία πολλά υποσχόμενη ένδειξη στις μετρήσεις στην περιοχή Α1, διαστάσεων περ. 9x13 μ., που βρίσκεται σε απόσταση 48 μ. δυτικά του νότιου ναού, σχεδόν στον ίδιο άξονα με αυτόν, και μπορεί να παρακολουθηθεί σε βάθος 2 μ. Θα μπορούσε να σχετίζεται με το ιερό — ίσως να πρόκειται για ένα πρόπυλο ή για κάποιο βοηθητικό κτίσμα.

Δυτικά και νότια της περιοχής των ναών εκτείνονται σε μήκος τουλάχιστον 20–30 μ. και σε Α–Δ κατεύθυνση παράλληλες ανωμαλίες στις μετρήσεις, σε ομάδες των 3x2 (εικ. 16, λευκές τελείες). Φυσικά η χρονολόγηση αυτών των δομών είναι αβέβαιη, μόνο οι ανασκαφές μπορούν να αποφέρουν στέρεα χρονολογικά στοιχεία. Για αυτόν τον λόγο πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 2015 και 2020 στοχευμένες δοκιμαστικές τομές σε μερικές θέσεις του πεδίου (εικ. 12). Ακολούθησαν ανασκαφικά σκάμματα με στόχο την ολοκλήρωση παλαιότερων ανασκαφών ή την προετοιμασία του πεδίου για τα έργα προστασίας των μνημείων που λάμβαναν χώρα ταυτοχρόνως (βλ. το άρθρο του Θ. Μπιλή στο παρόν αφιέρωμα).

Τα σημαντικότερα αποτελέσματα αυτών των περιόδων εργασίας συνοψίζονται ως εξής: αρχικά το κέντρο του ιερού βρισκόταν όντως στην περιοχή των ναών, ειδικότερα στην περιοχή των νότιων ναών και βορειοανατολικά αυτών. Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν τα τελευταία χρόνια βόρεια και βορειοδυτικά των ναών δεν απέδωσαν ευρήματα κατά χώραν που να χρονολογούνται πριν από την Αρχαϊκή περίοδο. Τότε κατασκευάστηκε η πρώτη φάση του αναλημματικού τοίχου στην πλαγιά του λόφου με γκριζούς, επιμήκεις, σχεδόν ορθοκανονικούς ασβεστόλιθους. Ο τοίχος εδράζεται απευθείας, χωρίς τάφρο θεμελίωσης, στη φυσική μάργα και είχε πιθανόν το χαρακτήρα περιβόλου του τεμένους (εικ. 10 [Φάση 1], 15). Συμπεράναμε αυτήν τη χρήση με βάση το γεγονός ότι σε μία δοκιμαστική τομή (ΝΟ 3) προς την ανωφέρεια του λόφου, δηλαδή βορειοδυτικά αυτού του τοίχου, ήρθαν στο φως μόνο δομές της Ύστερης Αρχαιότητας, που είχαν κατασκευαστεί απευθείας πάνω στο φυσικό έδαφος, δηλαδή δεν είχαν υπάρξει προγενέστερα κτίσματα. Η ακριβής χρονολόγηση αυτού του τοίχου είναι μεν αβέβαιη, όμως είναι σίγουρο ότι στη νότια παρειά του ακουμπούν επιχώσεις με υλικό από την περσική καταστροφή, άρα ο τοίχος είναι παλαιότερος αυτής της καταστροφής. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο τοίχος ανήκει σε μία φάση του ιερού που διακρίνεται για τις εκτεταμένες εργασίες διαμόρφωσης του χώρου, άρα στη φάση κατα-

10

Τομές ΖW και ΝΟ2 και 4, όψη
(D-DAI-ATH-2021-00014,
επεξεργασία: S. Biernath).

11

Το δυτικό αέτωμα στη θέση
πτώσης του (2008, D-DAI-
ATH-2021-00010, φωτ.: W.-D.
Niemeier).

12

Ανασκαφικές τομές 2015-
2020 (D-DAI-
ATH-2021-00012,
επεξεργασία: S. Biernath).

σκευής του αρχαϊκού νότιου ναού, δηλαδή γύρω στα μέσα του βου αιώνα π.Χ.

Αν και γνωρίζουμε από τον Ηρόδοτο (8.33.1) ότι στο ιερό υπήρχαν θησαυροί και αγάλματα, στην πραγματικότητα δεν έχουν έως τώρα βρεθεί στις ανασκαφές ούτε θεμέλια θησαυρών ούτε βάσεις αγαλμάτων της Αρχαϊκής περιόδου. Ωστόσο, εκτός από τα πολυάριθμα θραύσματα σιδηρών αντικειμένων, στα οποία συγκαταλέγονται και τα τυπικά για το Καλαπόδι επιθετικά όπλα, βρέθηκαν και τμήματα χάλκινων αγαλμάτων, τα οποία προορίζονταν για λιώσιμο στο κλασικό εργαστήριο χαλκού, άρα πρέπει να ανάγονται στην Αρχαϊκή περίοδο. Για το θέμα θα αναφερθούν περισσότερα πιο κάτω.

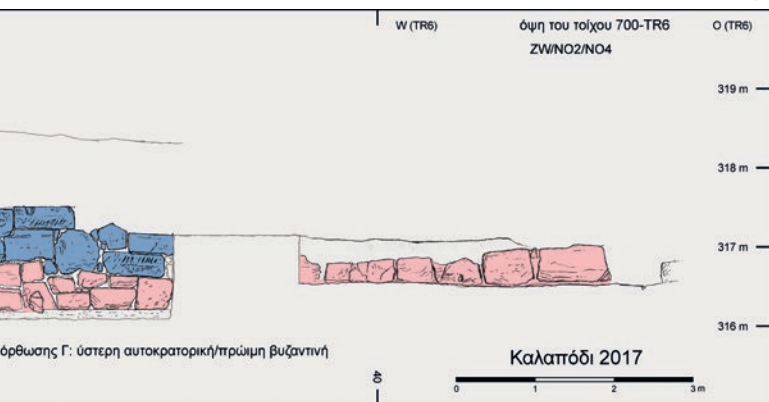
Μετά την περσική καταστροφή ξεκίνησε μάλλον τη δεκαετία του 470 η φάση της νέας διαμόρφωσης, η οποία ολοκληρώθηκε περίπου στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. με την αποπεράτωση του νέου, μεγάλου κλασικού δωρικού ναού⁸. Αυτή την περίοδο πραγματοποιήθηκαν εργασίες και στην περιοχή του περιβόλου και δημιουργήθηκαν χώροι των οποίων η χρήση είναι ακόμη ασαφής (εικ. 10 [Φάση επιδιόρθωσης Α], 15). Ο περιβόλος επισκευάζεται με πολυγωνικούς λίθους από λευκό ασβεστόλιθο, τουλάχιστον στο δυτικό τμήμα του αποκαλυφθέντος τοίχου. Σε αυτήν την περιοχή κατασκευάζεται μπροστά στον τοίχο ένα κτήριο με ιδιαίτερη τοιχοδομία από εναλλασσόμενες σειρές λίθων και πλίνθων, του οποίου η ανωδομή αποτελούνταν από πλίνθινους τοίχους. Η ίδια τεχνική χτισίματος απαντά στο κλασικό προσωρινό κτίσμα στον βόρειο

11

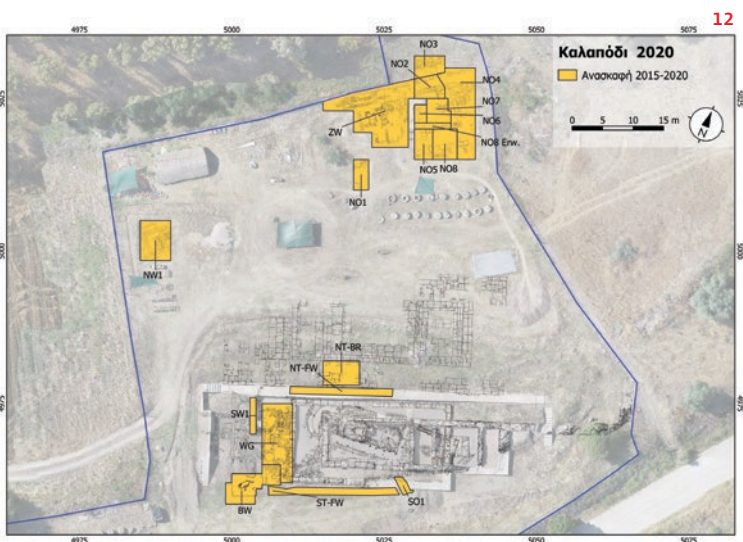
ναό, το οποίο ανάγεται στα 457–445 π.Χ. και όπου η στρώση των πλίνθων ερμηνεύθηκε ως μόνωση από την υγρασία. Στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για μία τεχνική που χρησιμοποιήθηκε ιδίως κατά τη Μέση Κλασική περίοδο και μένει να διερευνηθεί πού αλλού εμφανίζεται αυτή η τοιχοδομία. Η διαρρύθμιση και η χρήση του κτηρίου δεν είναι σαφείς, καθώς έχει διατηρηθεί μόνο μία γωνία ενός χώρου και οι τοίχοι αργότερα γκρεμίστηκαν ή καλύφθηκαν από άλλες κατασκευές.

Για την κλασική φάση μετασκευών μετά τον σεισμό του 426/5 π.Χ., στην οποία αποδίδεται η δεύτερη φάση του κλασικού βόρειου ναού, οι νέες έρευνες στην περιοχή γύρω από τους ναούς έφεραν στο φως επιπλέον στοιχεία μόνο για ένα τμήμα της υποδομής του ιερού. Έγινε δυνατή η καλύτερη κατανόηση και τεκμηρίωση της εγκατάστασης του κλασικού εργαστηρίου χαλκού που είχε κατασκευαστεί μπροστά από τη δυτική πλευρά του κατεστραμμένου αρχαϊκού νότιου ναού με κεραμίδες της πρώτης φάσης του κλασικού βόρειου ναού⁹. Η εγκατάσταση, έκτασης περίπου 75 τετραγωνικών μέτρων, είναι ένα από τα μεγαλύτερα γνωστά εργαστήρια χαλκού αυτής της περιόδου στην Ελλάδα. Πάνω σε μία επιφάνεια διαστάσεων 1,70x1,80 μ. κατασκευάστηκε προφανώς ένα χάλκινο άγαλμα σε φυσικό ή λίγο μεγαλύτερο του φυσικού μέγεθος. Χιλιάδες θραύσματα πλίνθων μητρών κατασκευασμένων με την τεχνική του χαμένου κεριού έχουν σωθεί, όμως, λόγω του αποσπασματικού τους χαρακτήρα, δεν μπορούν πλέον να φανερώσουν τον τύπο του αγάλματος. Παρ' όλα αυτά τα πολυ-

όρθωσης Γ: ύστερη αυτοκρατορική/πρώιμη βυζαντινή

Καλαπόδι 2017

12

άριθμα θραύσματα πτυχώσεων τεκμηριώνουν ότι το άγαλμα ήταν τουλάχιστον εν μέρει ενδεδυμένο.

Έως τις νεότερες έρευνες δεν ήταν γνωστό για πόσο διάστημα έστεκε όρθιος ο κλασικός βόρειος ναός και εάν είχαν υπάρξει και άλλες φάσεις επιδιορθώσεων σε αυτόν εκτός από εκείνη μετά τον σεισμό του 426/5 π.Χ. Ιδίως για την ελληνιστική φάση του ιερού δεν υπήρχαν παρά ελάχιστα στοιχεία, κάτι που παρατηρείται πάντως σε πολλά πολύ παλιά και σεβάσμια ελληνικά ιερά. Για το Καλαπόδι δεν ήταν βεβαιωμένη καμία φάση επιδιορθώσεων ή μετασκευών των δύο ναών. Αυτό σε συνδυασμό με το αβέβαιο χρονικό διάστημα ύπαρξης του κλασικού βόρειου ναού σημαίνει ότι για την Ελληνιστική περίοδο δεν ήταν τεκμηριωμένη η ύπαρξη ναού. Στην περίοδο αυτή ανάγεται μόνο ένα δάπεδο που βρέθηκε δυτικά του δυτικού αετώματος του αρχαϊκού νότιου ναού. Είναι στρωμένο με απολεπίσματα ασβεστόλιθου και διαθέτει κυκλικές βαθύνσεις, που χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση πύλων, κάτι που παρ'όλα αυτά αποθηκευτικό χαρακτήρα της εγκατάστασης¹⁰.

Οι ανασκαφές της περιόδου 2016–2020 απέδωσαν ένα απροσδόκητο εύρημα: κατά την Ελληνιστική εποχή στην περιοχή νοτίως του αναλημματικού τοίχου είχαν λάβει χώρα διανοητικές οικοδομικές εργασίες (εικ. 10, 15). Κατ' αρχάς κατασκευάστηκε εκεί, μέσα στα απορρίμματα από την περσική καταστροφή, ένας κεραμικός κλίβανος φτιαγμένος με σπασμένες κεραμίδες και λάσπη (εξωτερικές διαστάσεις 3,35x2,7 μ.). Ο κλίβανος δημιουργήθηκε τον ύστερο 3ο αιώνα π.Χ. και

σε μεταγενέστερη περίοδο, μάλλον στα ρωμαϊκά χρόνια, χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή κεραμίδων. Κεραμίδες φτιάχνονταν και στον διπλανό κλίβανο που είχε κατασκευαστεί με παρόμοιο τρόπο (εξωτερικές διαστάσεις 4,1x3,4 μ.). Και οι δύο κλίβανοι ανήκουν στον τύπο του ορθογώνιου κλίβανου ανοδικής καύσης, οι οποίοι στην Ελλάδα εμφανίζονται μεν κατά την Ελληνιστική περίοδο (Ολυμπία, Νεμέα, ιδίως κεντρική Ελλάδα), αλλά αφθονούν κυρίως κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο και την Ύστερη Αρχαιότητα. Δυστυχώς και οι δύο κλίβανοι βρέθηκαν άδειοι και για αυτό δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί πότε χρησιμοποιήθηκαν για τελευταία φορά. Επίσης κατά την Ελληνιστική περίοδο, προφανώς λίγο μετά την εγκατάσταση του κεραμικού κλίβανου, κατασκευάστηκε στα ανατολικά ένα κτήριο που έως το 2016 ήταν εντελώς άγνωστο (εικ. 2). Αποτελείται εξ ολοκλήρου από οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Ειδικότερα παρατηρούνται μετασκευασμένοι σφόνδυλοι κίωνων, αλλά και ένα κατώφλι, ένα δωρικό κιονόκρανο (εικ. 17α–β), ορθοστάτες και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, που μπορούν μάλλον να αποδοθούν στον κλασικό βόρειο ναό. Οι διαστάσεις του κτηρίου είναι περίπου 9x11 μ. και η είσοδος βρισκόταν αρχικά μάλλον στην ανατολική μακρά πλευρά. Οι δύο φάσεις της διακόσμησης των τοίχων —αρχικά ζώνες διαφορετικού χρώματος και έπειτα απλό λευκό κονίαμα— αντιστοιχούν σε δύο δάπεδα που είχαν απομακρυνθεί από το κτήριο, αν και έχουν τεκμηριωθεί χάρη σε λιγοστά υπολείμματα. Στη δεύτερη φάση περιορίστηκε το μέγεθος του κτηρίου μέσω της κατασκευής ενός εγκάρσιου τοίχου. Κάτω από το δάπεδο αποκαλύφθηκαν σε δύο σημεία κάποιου είδους θυσιές: στη βόρεια πλευρά, κάτω από το πρώτο δάπεδο, βρέθηκαν ένα αναποδογυρισμένο ελληνιστικό ιχθυοσπινάκιο, ένα υφαντικό βάρος και ένα δρεπάνι (εικ. 13), ενώ στο νότιο τμήμα ανασκάφηκε ομάδα έξι υφαντικών βαρών, από τα οποία το ένα φέρει την επιγραφή «ΑΡΤΕΜΙΣ» επί ταιλαία (εικ. 14α–β). Χάρη σε αυτό το εύρημα τεκμηριώνεται για πρώτη φορά το όνομα της θεάς στο Καλαπόδι. Ο προσδιορισμός της χρήσης του κτηρίου δυσχεραίνεται ιδιαίτερα από το γεγονός ότι τα δάπεδα ήταν ήδη κατεστραμμένα, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η σύνδεση ευρημάτων με τις περιόδους χρήσης. Το αργότερο από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μεταβλήθηκε η χρήση του κτίσματος: η κυκλική δομή που χτίστηκε με λάσπη απευθείας πάνω στο φυσικό έδαφος νοτίως του νότιου τοίχου θα μπορούσε να λειτουργεί ως αποθηκευτικός χώρος. Πιθανόν αυτήν την περίοδο πραγματοποιήθηκαν μέσα και γύρω από το κτήριο διαιρέσεις χώρων, προκειμένου να γίνει δυνατή η αποθήκευση. Η εγκατάσταση καταστράφηκε τελειωτικά από σεισμό τον 6ο αιώνα μ.Χ., ίσως από τον σεισμό του 551 μ.Χ.¹¹. Έπειτα από αυτό έπαψε η χρήση όλης της περιοχής.

Η ανασκαφική τομή NW 1 στα βορειοδυτικά του κλασικού ναού είναι το σημαντικότερο σκάμμα για τη χρονολογική διερεύνηση της τελικής φάσης χρήσης του ιερού (συνολική κάτοψη, εικ. 12). Η τομή είχε αρχικά διαστάσεις 4x4 μ. και ακολουθώντας επεκτάθηκε κατά 1,5 μ. προς Νότο. Σε ένα τμήμα της έφτασε στον φυσικό βράχο (στα –3,5 μ.) και μετά την ανασκαφή του 2017 επιχώθηκε εν μέρει για λόγους συντήρησης. Το σκάμμα αυτό ανοίχτηκε για να ελεγχθεί η προέλευση των μήκους περίπου 70 μ. παράλληλων ανωμαλιών στις γεωλεκτρικές μετρήσεις. Πολύ γρήγορα ήρθε στο φως ένα στρώμα κα-

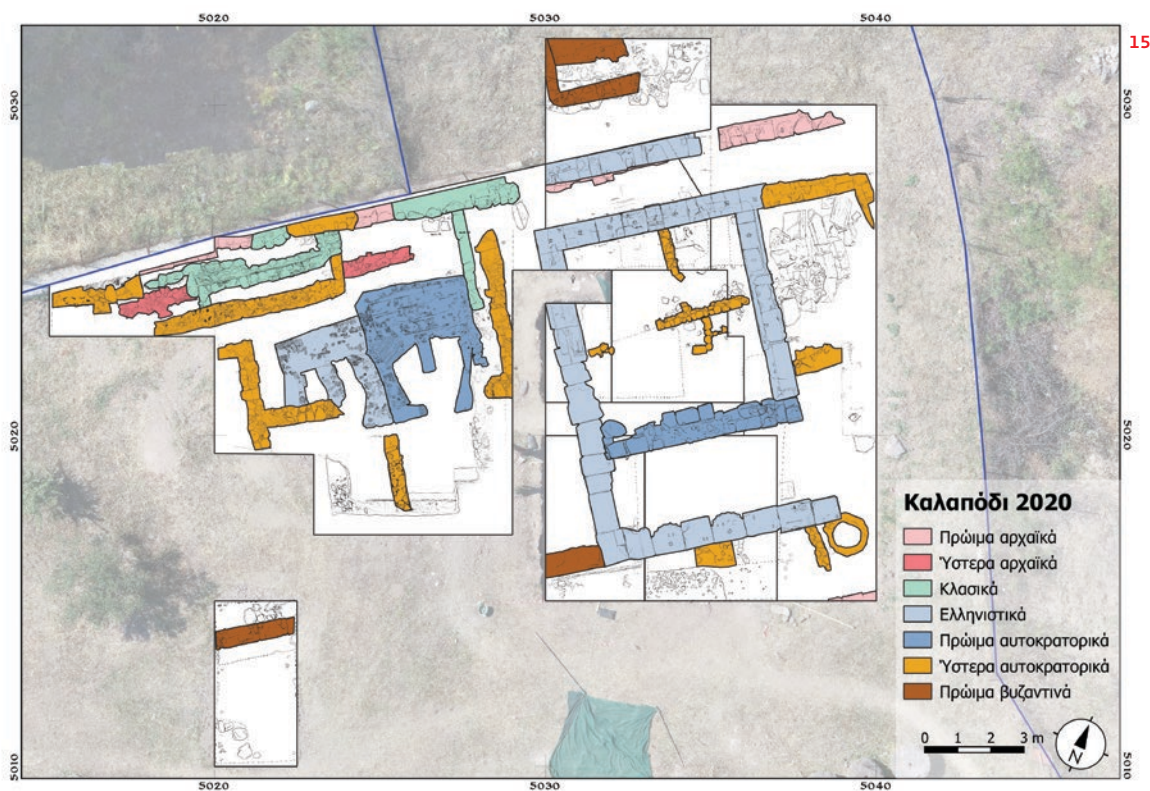
13

14α

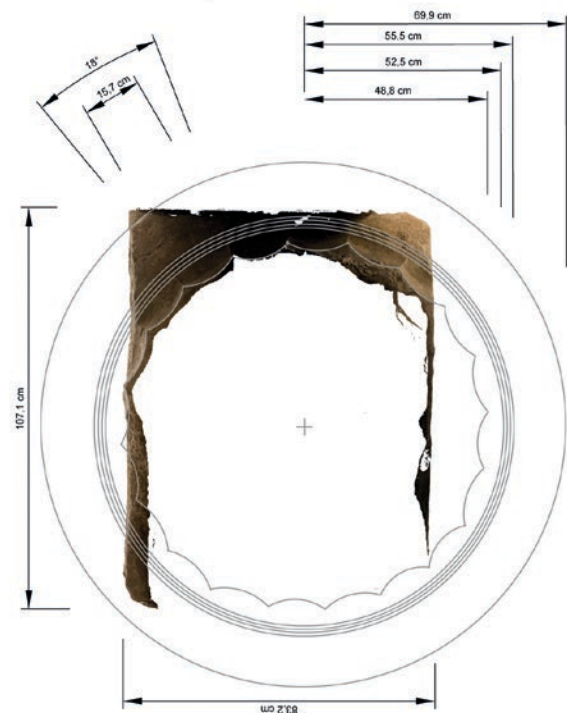
14β

15

16

13

Θυσία κάτω από δάπεδο με ιχθυοσπινάκιο, δρεπάνι, υφαντικό βάρος, 2017 (D-DAI-ATH-2017-3936, φωτ.: K. Sporn).

14a, β

Συγκέντρωση υφαντικών βαρών, εύρημα του 2020 (D-DAI-ATH-2020-1712, φωτ.: E. Laufer).

15

Τομές ZW και NO1-8, κάτοψη (D-DAI-ATH-2021-00013, επεξεργασία: S. Biernath).

16

Γεωφυσικές διασκοπήσεις 2015-2018 (D-DAI-ATH-2021-00008, H. Stümpel).

17a

Δωρικό κιονόκρανο από το βορειοανατολικό κτήριο (D-DAI-ATH-2021-00016, επεξεργασία: S. Biernath).

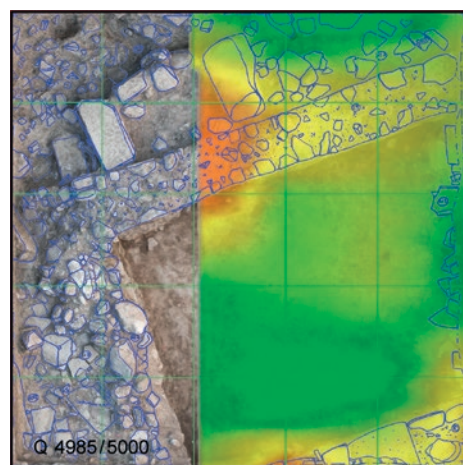
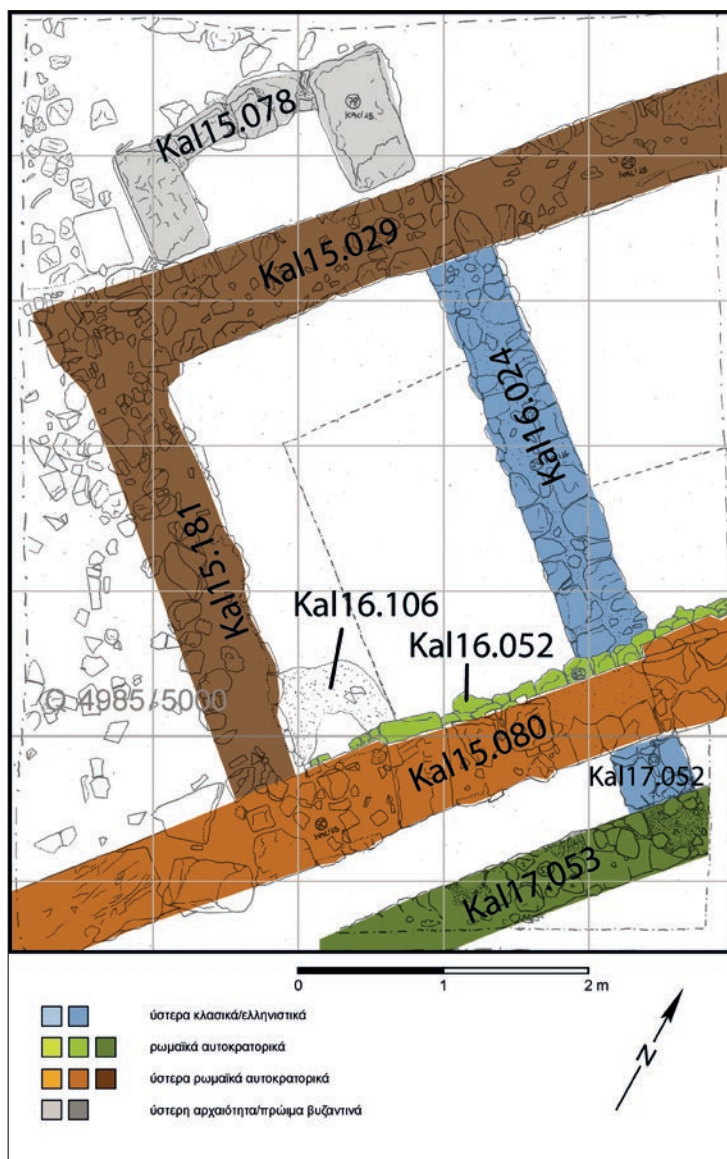
17β

Δωρικό κιονόκρανο από το βορειοανατολικό κτήριο (D-DAI-ATH-2018-07935).

ταστροφής γεμάτο κεραμίδες, καθώς και οι δύο παράλληλοι τοίχοι που φαίνονταν στις γεωηλεκτρικές διασκοπήσεις (εικ. 19). Χάρη στη μελέτη της κεραμικής από τον Δημήτρη Γρηγορόπουλο και των νομισμάτων από την Hristina Ivanova η ιστορία αυτής της περιοχής του ιερού ανασυντίθεται ως εξής¹²:

Μετά από αρκετές επιχώσεις στην περιοχή, που ανάγονται στην Ύστερη Κλασική περίοδο, περιέχουν όμως και παλαιότερο αναθηματικό υλικό, στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους χτίζεται με αργούς λίθους ο πρώτος τοίχος (εικ. 18, Kal16.024). Έως τώρα δεν έχει βρεθεί άλλος συνανήκων τοίχος. Η λειτουργία του τοίχου αυτού, όπως και όλων των άλλων μεταγενέστερων τοίχων στην περιοχή, παραμένει ασαφής. Μετά από μία καταστροφή από πυρκαγιά, το στρώμα της οποίας περιείχε ένα νόμισμα του Αντωνίνου του Ευσεβούς (130–180 μ.Χ.), χτίστηκε το β' μισό του 2ου αιώνα μ.Χ. ένας νέος τοίχος (εικ. 18, Kal16.052) με προσανατολισμό Α–Δ. Τον ίδιο προσανατολισμό θα ακολουθήσουν οι μεταγενέστεροι τοίχοι του σκάμματος. Στον οριζόντια καταστροφής αυτού του τοίχου ανήκει ένα δεύτερο στρώμα κεραμίδων, που χάρη σε ένα νόμισμα του Γορδιανού Γ' αποκτά ένα terminus post quem στο 244 μ.Χ.

Πάνω σε αυτόν τον τοίχο κατασκευάζεται στο α' μισό του 4ου αιώνα μ.Χ. ο τοίχος Kal15.080 με οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση (βλ. κυρίως τον σφόνδυλο κίονα του υστεροκλασικού βόρειου ναού) και ακολουθούν στις αρχές του β' μισού του 4ου αιώνα μ.Χ. οι τοίχοι Kal15.181 και Kal15.029 — ενδεχομένως να απομακρύνθηκαν παλαιότεροι τοίχοι για την κατασκευή αυτών. Ο χώρος που δημιουργήθηκε από τα παραπάνω γνώρισε μία καταστροφή τον ύστερο 4ο αιώνα μ.Χ., με την οποία συνδέεται το στρώμα των κεραμίδων που βρέθηκε πρώτο, σε μικρότερο βάθος: μόνο κατά το 2015 η ανασκαφή απέδωσε κεραμίδες βάρους ενός τόνου. Το terminus post quem της καταστροφής παρέχει ένα νόμισμα του Κωνσταντίου Β' μετά το 348–351 μ.Χ. Αυτή η καταστροφή θα μπορούσε να αποδοθεί στον σεισμό του 365 μ.Χ. Τα στρώματα που διακρίνονται στην ανατολική παρειά πάνω από τις κεραμίδες (σε γκριζους τόνους) δημιουργήθηκαν από πλημμυρικά φαινόμενα, ανάγονται στον 5ο/6ο αιώνα μ.Χ. και αντιστοιχούν στα προσχωσιγενή στρώματα της ανατολικής περιοχής. Πρέπει να σημειωθεί ότι η κεραμική της Ρωμαϊκής περιόδου και της Ύστερης Αρχαιότητας που βρέθηκε εδώ είναι κυρίως τοπικής παραγωγής

18
Τομή NW1, φάσεις (D-DAI-ATH-2021-00018, επεξεργασία: S. Biernath).

19
Τομή NW1, παράλληλα τμήματα τοίχων, σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα της γεωφυσικής διασκόπησης (D-DAI-2021-00017, επεξεργασία: S. Biernath).

και περιλαμβάνει μεγάλο ποσοστό χρηστικής κεραμικής, ενώ οι αμφορείς είναι μάλλον σπάνιοι.

Οι συστηματικές μελέτες των τελευταίων ετών έδειξαν ότι η αρχαιολογική θέση στο Καλαπόδι διαθέτει μεγάλες προοπτικές για την έρευνα. Με βάση τα αποτελέσματα των γεωφυσικών διασκοπήσεων μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη και άλλων, εντελώς άγνωστων έως σήμερα, κτισμάτων. Αναμένεται οι μελλοντικές έρευνες να αποδώσουν περισσότερες πληροφορίες για τη συνολική διαμόρφωση του ιερού. Αυτήν την περίοδο βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη η μελέτη και η δημοσίευση

των έως τώρα αποτελεσμάτων. Συμπληρωματικές έρευνες που βρίσκονται ακόμη σε εξέλιξη σχετικά με τα παλαιοβοτανικά και αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα, αλλά και μικρομορφολογικές έρευνες του χώματος, επιτρέπουν τη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κατανάλωση τροφής και τις διαδικασίες θυσίας στο ιερό στο πέρασμα του χρόνου. Συγχρόνως, οι ήδη ολοκληρωμένες εργασίες συντήρησης στην περιοχή των νότιων ναών διευκολύνουν την καλύτερη κατανόηση και την εποπτική παρουσίαση του χώρου. Στο θέμα αυτό αναφέρεται ο Θεμιστοκλής Μπιλής στο άρθρο του.

Σημειώσεις

1 Σωτηριάδης 1906. Για τις παλαιότερες έρευνες: Felsch / Kienast 1975.	2018, Niemeier 2019.	έκθεση Sporn κ.ά. 2016/17, καθώς και Sporn 2017α, 2017β, 2019.	βιβλιογραφία.
2 Για τις ανασκαφές του Felsch, βλ. κυρίως Felsch 1996, Felsch 2007. Βλ. επίσης, Felsch 1999.	4 Για το θέμα, βλ. πρόσφατα Hellner 2020 με περαιτέρω βιβλιογραφία.	7 Becker 1980.	10 Niemeier 2010, σ. 108.
3 Για τις ανασκαφές του Niemeier, βλ. κυρίως Niemeier 2013, Niemeier	5 Για τη σημασία των Αβών και του Καλαποδίου σε σχέση με τη Φωκίδα, βλ. πλέον αναλυτικά Sporn 2020.	8 Για τον βόρειο ναό, βλ. Felsch / Kienast / Schuler 1980. Για αυτήν τη φάση, βλ. Niemeier 2019, σ. 224–225.	11 Για τους σεισμούς στην περιοχή, βλ. Daverio Rocchi 1998, σ. 316–328.
	6 Βλ. την προκαταρκτική	9 Fuchs 2019, με περαιτέρω	12 Grigoropoulos 2016/17, Grigoropoulos υπό έκδ. α, β.

Βιβλιογραφία

- Becker 1980: Becker H., «Archäologische Prospektion mit Hilfe der Magnetik in Kalapodi. Vorbericht zu den Testmessungen 1976 und 1977», AA 1980, σ. 119–123.
- Daverio Rocchi 1998: Daverio Rocchi G., «La sismicità della Focide orientale e della Locride (Epiknemida ed Opunzia) nella storia del territorio e nella tradizione letteraria», στο E. Olshausen / H. Sonnabend (επιμ.), *Naturkatastrophen in der antiken Welt*, Geographica Historica 10, Stuttgart 1998.
- Felsch / Kienast 1975: Felsch R. / Kienast H., «Ein Heiligtum in Phokis», AAA 8 (1975), σ. 1–24.
- Felsch / Kienast / Schuler 1980: Felsch R.C.S. / Kienast H. / Schuler H., «Apollon und Artemis oder Artemis und Apollon?, Bericht von den Grabungen im neu entdeckten Heiligtum bei Kalapodi, 1973–1977», AA 1980, σ. 38–118.
- Felsch 1996: Felsch R.C.S. (επιμ.), *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hymnopolis in der antiken Phokis*, τόμ. 1, Mainz am Rhein 1996.
- Felsch 1999: Felsch R., «Το μυκηναϊκό ιερό στο Καλαπόδι: Λατρεία και τελετουργικό», στο ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (επιμ.), *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου. Α' διεθνές διεπιστημονικό συνέδριο, Λαμία, 25–29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 1999, σ. 163–170.
- Felsch 2007: Felsch R.C.S. (επιμ.), *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hymnopolis in der antiken Phokis*, τόμ. 2, Mainz am Rhein 2007.
- Fuchs 2019: Fuchs J., «A bronze foundry of Classical times in the sanctuary at Kalapodi (Central Greece)», στο Ph. Baas, *Proceedings of the XXth International Congress on Ancient Bronzes. Resource, reconstruction, representation, role*, Oxford 2019, σ. 319–329.
- Grigoropoulos 2016/2017: Grigoropoulos D., «Die Keramik der römischen Kaiserzeit und der Spätantike», στο Sporn K. / Andonova M. / Biernath S. / Bilis Th. / Fohgrub A. / Fuchs J. / Grigoropoulos D. / Hellner N. / Laufer E. / Magnisali M. / Rabbel W. / Rusch K. / Ivanova H., «Forschungen zur Anlage, Ausdehnungen und Infrastruktur des Heiligtums von Kalapodi. Die Kampagnen 2014–2016», AM 131/132 (2016/2017), σ. 233–246.
- Grigoropoulos υπό έκδ. α: Grigoropoulos D., «Pagan Twilight at Kalapodi: Two Pottery Assemblages of the 3rd and 4th centuries AD», στο K. Sporn / E. Laufer / A. Farnoux (επιμ.), *Ancient Phokis: New Approaches to its History, Topography and Archaeology*, υπό έκδοση.
- Grigoropoulos υπό έκδ. β: Grigoropoulos D., «Coarse Wares and Amphorae of the Middle and Late Roman Period from the 2015 – 2017 DAI excavations at the sanctuary of Kalapodi, East Phokis», στο LRCW 6: *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean*, υπό έκδοση.
- Hellner 2020: Hellner N., «Early Temples Built of Wood and Stone: New Finds from Kalapodhi (Phokis)», στο Ph. Sapiststein / D. Scahill (επιμ.), *New Directions and Paradigms for the Study of Greek Architecture*, Leiden 2020, σ. 106–122.
- Niemeier 2010: Niemeier W.-D., «Deutsches Archäologisches Institut, Jahresbericht 2009. Abteilung Athen», AA 1 (2010) Beih., σ. 101–125.
- Niemeier 2013: Niemeier W.-D., *Das Orakelheiligtum des Apollon von Abai / Kalapodi, eines der bedeutendsten griechischen Heiligtümer nach den Ergebnissen der neuen Ausgrabungen* (Trierer Winckelmannsprogramme, 25), 2013.
- Niemeier 2018: Niemeier W.-D., «The Oracle Sanctuary of Apollo at Abai / Kalapodi from the Bronze to the Iron Age», στο A. Mazarakis-Ainian (επιμ.), *Regional Stories. Toward a New Perception of the Early Greek World. Acts of an International Symposium in honour of Professor Jan Bouzek, Volos, 18–21 June 2015*, Volos 2018, σ. 323–342.
- Niemeier 2019: Niemeier W.-D., «The Oracular Sanctuary of Apollo at Abai / Kalapodi. Before and After the Persian Destruction», στο O. Palagia / E. P. Sioumpara (επιμ.), *From Hippias to Kallias. Greek Art in Athens and Beyond*, 527–449 BC, Athens 2019, σ. 219–231.
- Sporn κ.ά. 2016/17: Sporn K. / Andonova M. / Biernath S. / Bilis Th. / Fohgrub A. / Fuchs J. / Grigoropoulos D. / Hellner N. / Laufer E. / Magnisali M. / Rabbel W. / Rusch K. / Ivanova H., «Forschungen zur Anlage, Ausdehnungen und Infrastruktur des Heiligtums von Kalapodi. Die Kampagnen 2014–2016», AM 131/132 (2016/2017), σ. 173–278.
- Sporn 2017a: Sporn K., «Kalapodi, Griechenland. Neue Forschungen in der Umgebung der Tempelkomplexe», DAI e-Forschungsberichte 1 (2017), σ. 58–63 (<https://publications.dainst.org/journals/efb/1975/6093>).
- Sporn 2017β: Sporn K., Kalapodi/Kαλαπόδι, *AtheNea* 2017 (Αθήνα 2017), σ. 80–85 (<https://www.dainst.org/publikationen/broschueren>).
- Sporn 2019: Sporn K., Kalapodi/Kαλαπόδι, *AtheNea* 2019 (Αθήνα 2019), σ. 78–83 (<https://www.dainst.org/publikationen/broschueren>).
- Sporn 2020: Sporn K., «Urban oder extraurban? Zu den phokischen Nationalheiligtümern von Hyampolis, Abai und dem Heiligtum von Kalapodi», στο H. Bumke (επιμ.), *Kulte im Kult. Sakrale Strukturen extraurbaner Heiligtümer. Internationale Tagung des Forschungsprojekts «Kulte im Kult», der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste an der Martin-Luther-Universität Halle vom 12. bis 13.2.2016*, Rahden / Westf. 2020, σ. 119–142.
- Sporn υπό έκδ.: Sporn K., «Οι νέες έρευνες στο ιερό του Καλαποδίου. Έρευνες σχετικά με την έκταση, τη διαρρύθμιση και τις υποδομές του ιερού», *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, Βόλος, 3.4.2018, υπό έκδ.
- Σωτηριάδης 1906: Σωτηριάδης Γ., ΠΑΕ 1906, σ. 144–145.